

УДК: 398.8(497.7)

781 Хаџиманов В.

DOI: 10.55302/PS24222035m

**РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА НА ТРАУМАТА ОД СКОПСКИОТ
ЗЕМЈОТРЕС ВО 1963 ГОДИНА ВО ТАЖАЧКИТЕ ПЕСНИ
СОБРАНИ ОД ВАСИЛ ХАѢИМАНОВ**

Ана Мартиноска

Жарко Иванов

Институт за македонска литература
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

Клучни зборови: траума, репрезентација, скопски земјотрес, тажачки песни, Васил Хаџиманов, мотивски разлики, меморија.

Резиме: Трудот се базира на новообјавените тажачки песни од скопскиот земјотрес во 1963 г. од архивските материјали на Васил Хаџиманов и има за цел да ја прикаже репрезентацијата на траумата од скопскиот земјотрес како значајна мемориска одредница на нашиот колективен идентитет. Тажачките песни на Хаџиманов покажуваат како во македонската народна култура се манифестира присуството на траумата и какви се импликациите од катастрофалниот земјотрес во фолклорното паметење на непосредните сведоци на еден од клучните трауматски настани од историјата на градот и на земјата. Во трудот се прикажува значителните тематски и мотивски разлики на овие со претходните записи на македонски тажачки песни и се анализираат репрезентациите на траумата, предизвикана од природната катастрофа, која донела ненадејна смрт на огромен број жртви. Во нив се прикажуваат бројни детали од биографијата на жртвите, кои зборуваат за нивниот живот пред трауматскиот настан и истовремено претставуваат опис на општествената стварност како временски, просторен и историски сетинг во кој се одвива траумата. Со вакво реконструирање на настанот, индивидуалното страдање се претопува во колективната траума.

**REPRESENTATION OF THE TRAUMA FROM THE SKOPJE
EARTHQUAKE IN 1963 IN THE LAMENT SONGS COLLECTED
BY VASIL HADJIMANOV**

Ana Martinoska

Zarko Ivanov

Institute of Macedonian Literature
University “Ss. Cyril and Methodius” in Skopje

Keywords: trauma, representation, Skopje earthquake, mourning songs, Vasil Hadjimanov, differences of motives, memory

Summary: The paper is based on the recently published laments from the Skopje earthquake in 1963 from the archival materials of Vasil Hadjimanov. Its objective is to show the representation of the trauma from the Skopje earthquake as a significant memory determinant of our collective identity. Hadjimanov's laments demonstrate the presence of trauma in Macedonian folk culture and the implications of the catastrophic earthquake to the folkloric memory of the immediate witnesses of one of the key traumatic events in the history of the city and the country.

The paper presents the significant differences of motives in comparison to the previous records of Macedonian laments. It analyzes the representations of the trauma caused by the natural disaster that brought sudden death to a huge number of victims. These laments present numerous details from the biography of the victims talking about their life before the traumatic event. At the same time, they represent a description of the social reality as a temporal, spatial and historical setting in which the trauma takes place. By means of reconstruction of the event, the individual suffering is merged into the collective trauma.

Вовед

Траума е психолошка повреда, трајна штета направена на поединци или на заедници, како резултат на трагични настани или на тешка вознемиреност. Таа е медицински, психолошки и психијатриски концепт, кој е универзалнопризнаена дијагностичка категорија, но, од друга страна, нејзината застапеност во

јазикот и во уметноста, како и улогата на меморијата во обликувањето на индивидуалните и културните идентитети се централен фокус и на т.н. студии за траумата (trauma studies). „Психоаналитичките теории за траумата во комбинација со дополнителни теоретски рамки какви што се постструктуралистичката, социокултурната и постколонијалната теорија ја формираат основата на критичката мисла која ги толкува претставите на екстремното искуство и неговите ефекти врз идентитетот и меморијата“ (Balaev, 2018: 360). Во студиите за траумата се истражува влијанието на траумата во литературата и во културата, па во тој контекст овој труд има за цел да ја прикаже репрезентацијата на траумата од скопскиот земјотрес во 1963 година како значајна мемориска одредница на нашиот колективен идентитет. Тажачките песни собрани од Васил Хациманов покажуваат како во македонската народна култура се манифестира присуството на траумата и какви се импликациите од катастрофалниот земјотрес во фолклорното паметење на непосредните сведоци на еден од клучните трауматски настани од историјата на градот и на земјата.

Неочекуваната насилна смрт, каква што е смртта предизвикана од катастрофален земјотрес – како од скопскиот од 1963 година, е високо на скалата на трауматски искуства, кои може да ги доживее и човекот како единка, и заедницата како колектив. Иако соочувањето со смртта никогаш не е лесно, за семејствата и за пријателите погодени од ненадејна смрт на некој близок, тагата е особено трауматична. Смртните случаи предизвикани од несреќи, убиства и самоубиства најчесто се доживуваат како шокантни и неверојатни, како преуранети и неправедни. Тие во голема мера влијаат на начинот на кој ужалените/преживеаните се соочуваат со еден од најтешките моменти во своите животи и начинот на кој ја изразуваат својата тага. Бесмислата на загубата често предизвикува потреба да се најде смисла или некакво значење во смртта, понекогаш како утеха, како меморија, како спомен, но и како можност да ја зголемиме свеста за прашања опасни по живот или да се потсетиме на скапоценоста на животот.

Неочекуваната насилна смрт на 1070 жртви од скопскиот земјотрес го прави 26 јули во 1963 година „најтрагичен ден во

новата историја на градот“ (Матковски, 2013: 5). Според сеизмолошките станици во: Скопје, Белград, Титоград, Сараево и Љубљана, земјотресот, кој започнал во 5 часот, 17 минути и 15 секунди, траел речиси 40 минути, имал хипоцентар под самиот град на длабочина од 3 км и имал јачина од 9 степени по меѓународната скала на Меркали-Зибберг. Матковски ги забележува трагичните сведоштва за спасувањето на затрупаните, трогателните средби на спасените и спасителите, помошта и солидарноста, која пристигувала од сите страни, животот во шаторските населби, штетите во сите сегменти на животот, а меѓу сите тие спомени убедливо најдраматични се оние поврзани за закопувањето на жртвите. Најпотресни се сликите на масовната гробница во Бутел, каде што дури и гробарите паѓаат или бегаат пред трагиката, траумата и емотивна растревоженост, која ја предизвикува: „Донесуваат булдожери. Се копаат ровови долги по 30 метра и тука се сложуваат ковчезите, еден зад друг. Над гробот обична штица на која со молив е напишано името и презимето на закопаниот, доколку е идентификуван. На многу штици е напишано: „Непознато дете“, „Непознат маж на околу 30 години“ и сл. Потрагична слика не може да се замисли. Многу настрадани се закопуваат без никаква придружба бидејќи нив немало кој да ги испрати – целото семејство загинало. Камиони полни со трупови доаѓаат. Во еден ров, едно до друго шест гроба. Сите имаат исти презимиња. Семејна гробница. Бутел е единствен и најоригинален споменик во светот“ (Матковски, 2013: 30).

Во вакви специфични услови на колективна траума, подвигот на македонскиот етномузиколог Васил Хаџиманов – да оди на скопските гробишта и да ги документира тажачките песни на гробовите на жртвите во продолжен период од една година – добива дополнителна тежина и неверојатна архивска вредност за зачувување на тажаленките што ги снимал, тие елегични поетски творби во кои се оплакува смртта на жртвите. Хаџиманов вели:

„Веднаш по катастрофалниот земјотрес во Скопје на 26. јули 1963 година, на скопските гробишта БУТЕЛ се ископаа повеќе импровизирани редови на ровови-окопи, во кои итно требаше да се погребат преку илјада жртви од земјотресот. На еден возвишен рид се создаде

ново гробје на жртвите од скопската катастрофа. По првите денови од катастрофата, сè до 26. јули денот на годишнината на жртвите, јас честопати одев на гробјето од Скопската катастрофа, особено во саботите и неделите, кога ги снимав на магнетофон тажачките инспирирани од земјотресот. Така успеав да снимам мелодии ТАЖАЧКИ во ефективно траење од околу 12 часови, материјал за кој верувам дека ќе претставува уште еден историски и автентичен документ од етномузиколошки карактер во врска со земјотресот во Скопје“

(Хаџиманов, 1964: 1020).

Шеесет години по земјотресот, над двесте тажачки песни од скопскиот земјотрес пронајдени во Легатот на Хаџиманов во МАНУ конечно беа дигитализирани и транскрибирани, **процес што** ќе го зачува и ќе го ревитализира ова фолклорно и културно-историско наследство за идните генерации. Транскрипцијата на ракописните и дел од аудиоматеријалите заедно со фототипен отпечаток на селекција од неговите свески и нотни записи беа објавени во монографското издание „Тажачки песни од скопскиот земјотрес во 1963 г. (од архивските материјали на Васил Хаџиманов)“ (Мартиноска, Иванов 2023) и претставени пред македонската и пошироката научна јавност. Овие материјали се придружени со научен прилог, кој претставува фолклористичко истражување на жанрот на тажаленките, како **еден од најмалкупроучуваните жанри во македонската фолклористика, и кој** нуди толкувања на тажачките народни песни од корпусот на Хаџиманов, значајни за спецификата на колективната жалост при состојба на елементарна непогода.

Фиксирани претстави на траумата

Како едни од најстарите форми на изворни народни песни, тажачките песни се специфични по многу нешта, првенствено по поводот по кој се изведуваат. Тие се импресивни делови од погребните обичаи и еден од најстарите облици на изворна народна песна (Џубелиќ 1966: 348), кои секогаш содржат многу елементи од животот на покојникот по кој се тажи, вклучувајќи и податоци за самата смрт и причините за неа. Во македонскиот

корпус има тажачки песни за разни болести (црна кашлица, срдешница, офтика и др.), за насилна смрт со убиство, смрт поради употреба на несоодветни лекарства, пијанство, старост итн. Од сите нив, „најтрагични се случаите кога здрав човек за многу кратко време умира поради нискиот степен на развој во кој се наоѓало здравството во Македонија“ (Татаровска 1992б: 101).

Во тој контекст, тажачките песни од корпусот на Васил Хаџиманов, кој го разгледуваме во овој труд имаат значителна тематска и мотивска разлика со останатите записи на македонски тажачки песни. Извор на траумата е природната катастрофа, која предизвикала ненадејна смрт на огромен број жртви:

„Ненадејноста во овој случај резултира со извесна редуција во поимањето на катастрофичниот настан: кога се случува земјотрес ние всушност мислиме и зборуваме за природна појава – несреќа, стихија, надворешна траума итн. Во оваа апстрактна мрежа на поими атрибуциите 'природна' или 'надворешна' го исклучуваат влијанието на човечкиот фактор во низата настани што водат до катастрофичниот момент, додека несреќата, стихијата, траумата претпоставуваат вклученост на човекот...“

(Ангеловски 2023).

Следствено, се поставува прашањето каква траума носи со себе природна катастрофа како земјотресот и во која мера таа ненадејна, незапирлива надворешна траума ја одредува содржината и тематската основа на тажачките песни ако е познато дека конкретната загуба е само повод врз чија основа се надоврзуваат бројни познати и помалку познати мотиви, кои се карактеристични за самиот жанр на тажаленките.

Во тажачките песни на Хаџиманов скопскиот земјотрес претежно е претставен како изненада, која ги остава сите во шок и неверба, па честопати се пее дека смрт дочекале и сосем здрави луѓе, како во стиховите „здрава права сестро умре хо“ (песна бр.1): „Ох здраво како челико ти беше о,/ чедо мое мило о о о,/ многу ми беше убав,/ многу ми беше силен,/ многу ми беше здрав“ (песна бр. 45) или „да ми беше сестро болна хо,/ белки олку не те жалам хо“ (песна бр. 117). Посебно вознемирувачки се

песните во кои се опишува процесот на лоцирање на жртвите под урнатините, потрагата, пронаоѓањето и повредите што ги здобиле. Таков е примерот во песната бр. 2, во која се оплакува братот и неколкудневната потрага по него, во која биле вклучени семејството и колегите, но која, за жал, завршила со пронаоѓање на неговото тело под тешките тули и балкони. Овој траурен мотив се среќава во различни варијации во повеќе песни, па на пр., во песната бр. 119, подробно е реконструиран целиот процес на неколкудневна потрага по загинатиот Цане: „Златен Цане нестраден, / со поболните и по болнице, / и по хотели све тражесмо, / не можемо да те најдемо. / ... а Цане Цане Цане, / а ти два дена у капелу кај седиш, / не можем да те најдемо“, додека во песна бр. 133, Боре веќе бил закопан без знаење на семејството. Една мајка, во песна бр. 156, чека некој да се огласи од „изрушената зграда“, втора ги колне „тие пусти кули“, кои паднале врз нејзиниот син, трета жали што нејзиниот син не заминал на одмор, со што би ја избегнал трагедијата предизвикана од земјотресот, други ги споменуваат срушените куќи и згради, кои не само што зеле многу жртви, туку ги оставиле без живеалиште и преживеаните од семејството. Песните се експресија на човековата ранливост пред надмоќноста на природата или на „божјата волја“.

Потрагата по блиските, за жал, неретко завршувала со крајно вознемирувачки глетки на осакатени тела под рушевините, како во песната бр. 74: „Менка ми е со една нога, / Ратко ми е со глава искршена, / и со глава и со рака...“, или во бр. 139: „... само кога видов долу, / твоја глава само се гледа, / твое тело цело закопано“. Изложеноста на ужасите на траумата предизвикува и лавина од други емоции, меѓу кои и силен емоционален стрес и страв од можеен нов земјотрес: „Суровоста на трауматските настани не може да се измери ниту со една димензија; едноставните напори траумата да се изрази количински конечно водат кон бесмислени степенувања на ужасот“ (Херман, 2000: 56).

Еден од најилустративните примери е тажаленката од лентата бр. 51, која има стихови што директно укажуваат на земјотресот, каде што се споменува куќата, која веќе ја нема: „Станете, туго, / да видите од вашу куќу, / дека ништо нигде нема,

боже, / од искиру, туго, пламен бидна, боже, / од пламен, туго, искира стана, боже, / дуна ветар туго, та ги пепел однесе боже, / пронајде ли ги чичо, мили твои родители, туго, / а каза ли ни, туго, од што сте погинале, боже...“. Оваа тажаленка е индикативна за сите слични песни од скопскиот земјотрес бидејќи не само што во неа тажачката реди на тема на разрушениот град, туку и содржи комплексни поетски слики за куќите во пламен и пепел, и за жал, за разделбата со саканите и за траурот, особено кога станува збор за повеќе жртви, кои му припаѓаат на едно семејство. Дури и во однос на изразните јазични средства, оваа песна може да се смета за типична за жанрот бидејќи во себе содржи фигуративен јазик, кој е вообичаен за македонските тажаленки. Сите погорепосочени примери го потврдуваат она за што говори Џудит Луис Херман во „Траума и закрепнување“, каде што по сеќавањето и по оплакувањето, еден од важните чекори кон закрепнувањето е токму реконструирање на приказната за траумата со осврт кон животот пред траумата и преглед на околностите што довеле до неа, често преку набројување на факти, замрзнати претстави и сензации од трауматскиот настан.¹

Испреплетување на индивидуалното страдање со колективната траума

Тажачките песни собрани од Хаџиманов се израз на спомените и на сеќавањата, простор за интроспекција и ретроспекција, наратив на катастрофата обоен со: болка, рана и траума. Текстовите на редувањата прикажуваат бројни детали од биографијата на жртвите, кои кажуваат за нивниот живот пред трауматскиот настан и истовремено претставуваат опис на општествената стварност како: временски, просторен и историски сетинг, во кој се одвива траумата. Со вакво реконструирање на настанот, индивидуалното страдање се претопува во колективната траума. Притоа, најфреквентни се песните во кои се зборува за урбанизацијата и за индустријализацијата, како и за економските причини за миграцијата и за печалбарството. Тие често се прикажани како посредни виновници за присуството на жртвите во Скопје за време на земјотресот – наместо да бидат во

¹ Видете повеќе во: Херман 2000: 259–275.

своите родни места со семејствата. Тажаленките нудат репрезентација на тешкиот живот, неговата залудност и бесцелност, со експлицитен револт против социјалното угнетување и бесплезноста на работата за стекнување подобри услови, наспроти непредвидливоста на животот. Овој мотив има и извесна родова димензија во себе бидејќи се поврзува со фактот дека мажите најчесто биле оние што се грижеле за опстанокот на семејството, па трагичната смрт на мажот, покрај личната загуба, истовремено претставува и загрозување на егзистенцијата на целото семејство:

„Тука, всушност, избива реалноста и како литературен и како општествен контекст. Трагиката е тесно поврзана и со оние што остануваат во живот, а се именувани како сираци или вдовица. Во таа смисла, до скоро време на територијата на Западна Македонија, по повод тажењето над блискиот, можеше да се чуе: „’таа не го плачит починатиот, туку си го плачит ризикот‘ (т.е. себеси или касметот)...”

(Татаровска 1992б: 101).

Сепак, постојат и дијаметрално различни мотиви, каде што тажачката ја градира тагата. Се тажи за невестата и за дечињата, кои останале без сопруг и родител, но најголемата жал е по оној што загинал, па реди: „не жалајте се живи љуге оган, / не жалајте се живи љуге изгор, / тук жалајте жален Миле жаловно, / тук жалајте жален Миле изгор“ (45).

Репрезентацијата на траумата во содржината на тажачките песни во голема мера варира во зависност од возраста на починатите и спецификата на социјалниот статус што го носи таа. Недвојбено, едни од најпотресните се тажаленките во кои се жалат деца. Традиционалните претстави за неоправданоста на смртта на млада возраст, како што е познато, го изразува архаичното разбирање за неизживеаната возраст, поврзано со претставата за возраста како животен потенцијал (Седакова, според Mykytenko, 2011: 74) Иако во постарите записи од Скопската Котлина има податоци дека малите деца најчесто не се оплакувале, тоа се однесува на ситуации на природна смрт на новороденчиња и веројатно има симболична функција заради

доброто на идните деца²: „За разлика од нив во тажачките песни од скопскиот земјотрес има повеќе примери на тажење по бебиња и мали деца, како песна бр. 81 која говори за детенцето кое не дочекало втор роденден. Вообичаено овие песни говорат за безгрешноста на децата, но и за надежта која нивната возраст ја носи со себе и иднината која е насилно спречена да се оствари. Така во тажачките се реди за оценките и училиштето, но и за млекцето, чоколадите, играчките, другарчињата и сè друго што го сочинува светот на децата. Неколку тажачки дури се обидуваат и да го мимикрираат бебешкиот говор. Во најголем дел, овие тажачки добиваат извесна наративна структура во која клишеизираните тажачки мотиви се испреплетуваат со сегменти од меморијата и субјективни реакции на траумата“ (Мартиноска, Иванов 2023: 47).

Афектот на жалост, кој се појавува кога е во прашање страшна загуба, во себе носи и никулец со кој се настојува да се отстрани чувството на непријатност, најнапред преку процес на празнење низ солзи или песна (Татаровска, 1992а: 140). Изразена стилска особеност на таа афективна состојба е длабокиот лиризам, во кој, спомените од минатото и потребата да се раскажат моменти од животот на покојникот и карактеристики на неговата личност се поврзуваат со болката. Тоа води кон неопходна комуникација со покојникот во форма на дијалог/разговор, кој опфаќа формули – прекор кон претходнопочинати роднини, кои го намамиле, реторски прашања за тоа зошто се налутил покојникот, па ги оставил блиските, повици да се сожале врз своите блиски, да ги погледне, да им прозбори и слични делови, кои се во функција на поддршка на претставите за неоправданоста и противприродноста на смртта на млада возраст (Мукутенко, 2011: 80). Многу од овие песни ја потенцираат неизживеаната „златна младост“, со што дополнително се потенцира прераната смрт.

На овие мотиви се надоврзува и мотивот за судбината, кој претставува животен пат на секој човек определен од вишите сили (Вражиновски, 2000: 412), како во песните кога покојникот не отишол на одмор, туку останал и загинал (бр.7). Истовремено

² Видете повеќе во: Мукутенко 2011: 75.

се зборува и за вербата во задгробниот живот, што е очигледно од прашањата кон покојникот кои се однесуваат на „оној свет“ – дали се сретнал со поранопочинатите, дали се сите заедно за и на оној свет да се чуваат и да пазат едни на други и сл. (пр. бр. 34: „... кажи дали седите тамо заедно, / о зете, море зете, / дали сте заедно ели сте одвојени? и бр. 79: „Дали се виѓате со зет ти Благојче, / и се собравте Благојче, / сите млади тамо Благојче, / петина на тетко ој, ...“). Мајката во својата кривка емотивна состојба се доживува себеси како „црна кукавица“, што е позната фолклорна претстава во јужнословенската народна традиција, за која знаеме уште од записите на Вук Караџиќ. Таа има комплексна и повеќезначна симболика со која се поврзани бројни преданија и верувања, меѓу кои и тоа за нејзиното потекло за кое

„постои уверување дека таа е жена која кука по своите умрени браќа или брат, односно син. Затоа таа била проколната да се претвори во кукавица и да кука, или, пак, самата побарала од Господ да ја претвори во птица. Според едно предание, по смртта на братот, сестрата се затворила дома шест недели пред Благовец и целото време кукала. На шестата недела таа како кукавица одлетала од својата кука...“

(Вражиновски, 2000: 245).

Мајката без размислување би го заменила своето место со децата и внуците што ги загубила бидејќи со нив таа едновремено ја загубила и желбата за живот, како во песната бр.10, каде што се прашува: „Зошто останавме, / зошто да живејеме, / наша чудесија, добро, нигде ја нема хо“. Аналогна е и песната бр.45, во која мајката се думи: „... зошто сама јас да живеам, / без вас радост моја?“, дополнително отежнато и натежнато бидејќи загубила повеќемина членови од семејството: „... и Наде и Васка и Петре, /сите сте тука, / о еден барем од нив да ми останеше, / о никуј не ми остана...“. „Вакви тажачки кога истовремено се реди за цели семејства има повеќе, со оглед на тоа дека земјотресот бил во раните утрински часови и повеќето жртви ги покосил во домовите и постелите. Желбата да умре наместо децата не се само психолошко мотивирани моменти, туку и резултат на еден традиционален мотив во однос на мајчиното оплакување, особено изразен при смрт на единствен син. Глорификацијата на

починатите деца оди паралелно со стравот од осаменоста и неизвесноста како да продолжат да живеат. Некаде старите и болни родители остануваат живи без никој да се грижи за нив, во други примери децата остануваат сами по смртта на родителите, па сега треба да бидат згрижени од бабите, дедовците и други подалечни роднини“ (Мартиноска, Иванов 2023: 49) Овие примери уште еднаш покажуваат дека секоја жртва никогаш не е само индивидуална загуба, туку семејна и колективна траума.

Поголемиот број мотиви од тажачките песни од скопскиот земјотрес во 1963 г. имаат корени во македонската народна култура. Во поширокиот контекст на словенската народна традиција смртта и задгробниот живот се поврзани со претставата на преминот од белата светлина, божјата светлина, светот на сончевата светлина во светот на мрак и вечна темнина (Толстој, 1995: 269). Ваквото верување објаснува многу елементи на посмртните обреди, како палењето свеќи, но и симболиката на поединечни претстави. Во анализираните тажачки песни од корпусот на Хаџиманов исто така ја среќаваме истата бинарна опозиција на светлото – мракот и белото – црното, па дури и семантиката на очите, т.е. видот, каде што повикот да се врати меѓу живите е претставен во стихот од песна бр. 48: „Ела чедо видело да гледаш“. Слично, во песната бр. 40, имаме слика на смртта како отсуство на сонце и на светлина „... ни ми те грее сине, / а у темница мајко“. Црната земја, и како реален факт, но и како симболички приказ на мракот на оној свет е прилично фреквентен мотив, па го сретнавме во различни стихови во песните: бр. 12 – „... ќе си векувате, / во таја, чедо, црна земја“, бр. 73 – „твоја куќа, црна земја“, бр. 74 – „леле Ратке, слатка на мајка, / затрпа ја маме црна земја“ или бр. 101 – „в црна земја трите млади о / кого мајка побргу да жала“. Во истиот контекст се споменува и носењето на црнина, како во стихот од песна бр. 141 „... о Олге Олге, ој стани сине/ да видиш твоју маму у црно“.

Претставите за задгробниот живот можат да се анализираат и компаративно во контекст на тажачките песни на останатите јужнословенски народи. Така, задгробниот живот во црногорските тажаленки, на пр., има двојна претстава, понекогаш дури и во една иста тажаленка. Според Чиргиќ, задгробниот живот е свет на темнина, куќа без пенџери, во која нема сонце, а

од друга страна таму има извесна привидна светлина во која покојникот се среќава со претходно починатите и продолжува живот сличен на оној што го живеел на земјата.³ Паралелно може да се бара сличност со анализираниот корпус на тажаленките запишани од Хаџиманов во кој ги среќаваме двете, навидум, контрадикторни претстави за задгробниот живот. Покрај црната темна претстава за смртта, за која веќе зборевме, и овде ги среќаваме и спротивните прикази во кои покојникот треба да се сретне со претходно- или загинатите членови на своето семејство во исто време, со надеж дека на оној свет ќе си помагаат и ќе се грижат едни за други. Всушност, во овие песни тажачките најчесто им се обраќаат на мртвите „и тоа не е само поетска постапка, туку убедување дека тој, иако не може да одговори, ги слуша. Згора на тоа, живите му се обраќаат на покојникот изразувајќи ја, помеѓу останатото, и својата грижа за нивните телесни потреби“ (Ђаровиќ, цитиран според Џигиќ, 2016: 194). Во македонските тажаленки од скопскиот земјотрес, голем е бројот на оние чија структура се потпира на обраќање кон покојникот или разговор со него, кои содржат грижа за добросостојбата на починатите на оној свет. Тие можат да се доведат во врска со магиското верување на јужните Словени дека спротивноста на човековиот свет наспроти дивниот свет, односно природата наспроти културата, може да се искаже и како спротивност на облеченото наспроти необлеченото – голо тело. Со оглед на ненадејноста на смртта во случај на земјотрес, претпоставуваме дека во голем број случаи не се извршени традиционалните ритуали за закоп на жртвите и нивна подготовка за живот на оној свет, меѓу кои ритуално капење и подготвување на облеката во која ќе бидат закопани, што произлегува „од верувањето дека на оној свет покојниците одат облечени во она во што се закопани“ (Golemović, 1999: 1), што исто така објаснува дел од анализираниите мотиви.

По овие делови во кои се испраќа абер до мртвите со молба да ги поздрават претходно умрените и други описи на оној свет, често структурата на тажаленките продолжува со барање и повик покојникот да се врати, како во песна бр. 17 „Леле Гицо, стани,

³ Видете повеќе во: Џигиќ, 2016: 193–199.

стани, / чудесно на мајка, / стани Гицо, али да станиш, добро...“ или во песна бр. 48 каде што мајката го повикува синот „Стани сине, нешто прозбори,/ стани сине, мајка да одмениш,...“ особено е емотивен и примерот на тажаленката бр. 143, во која бабата го сонува внукот жив и му вели: „ох нано нано, / на с’н те согледав, / те видов стануеш“, што потврдува дека во животот на нашиот човек сонот има значајно место“ (Мартиноска, Иванов 2023: 55). Во истиот контекст е и прекорот кон мртвите како општо место во тажачките песни, во кои покојникот се обвинува зошто заминал, зошто не успеал да се спаси од земјотресот, дека ги заборавил своите блиски и сл. Напати прекорот е насочен кон претходнопочинати членови на семејството, кои сега си ги „прибрале“ своите блиски. Овие прекори всушност и немаат функција на критика, туку се фиктивни и со нив дополнително се потенцира несреќата, жалоста, празнината, се користи како повод за споменување на начинот на кој покојникот се „претставил“ или тоа е уште еден начин за пофалба на покојникот (Čirgić, 2016: 205).

Во согласност со словенските народни култури ,човекот е составен од тело и душа, а по неговата смрт душата го напушта телото и оди во другиот свет, а телото се распаѓа (Раденковиќ, 1996: 12). Така, синоними за смртта во нашата народна традиција се „испушти душа“ или „се раздели од својата душа“, претстава што ја има и во анализираниот корпус, како во песна бр. 61 на пр. каде што во еден стих се прашува: „како душа искочи Димко, / ваков маж голем леле“ и во бр. 119: „О Цане Цане Цане, / дали Цане ти душа / многу тешко искочи?“ Ваквата претстава за смртта, како премин кон друг облик на постоење, е извесен архаичен елемент во словенските ритуали, која го одредувала размислувањето на многу поколенија за сфаќањето на тајните на животот и смртта.⁴

Во записите на Хаџиманов има неколку примери на групно или т.н. хорско пеење, во кои имаме случаи кога на еден гроб се менуваат неколку жени од семејството, кои го тажат починатиот, како во песните бр.116 и бр. 128, запишани на ист гроб, каде што најпрвин тажи мајката, а хор од неколку жени ги повторува

⁴ Видете повеќе во: Велецкаја 1996: 13–14.

нејзините стихови, а потоа реди сестрата, а групата исто така повторува. Ова хорско оплакување во форма на припев, како што објаснуваше Петров⁵ има главна оплакувачка, која има доминантна положба во оплакувањето, а другите тажачки само повторуваат делови од нејзината песна без промени или додаваат лелеци и извици. Оваа главна редачка речиси секогаш е жена од семејството на мртовецот. Вклучувањето на други жени од семејството и колективот има и извесна психолошка функција на поддршка на ужалената жена во нејзината енормна болка (Stevanović, 2009: 151). Емоционалната поддршка, која, трауматизираните луѓе ја добиваат од семејството и колективот е незаменлив дел од социјалните ритуали, кои го придружуваат оплакувањето и неопходноста на реконструкција при справувањето со трауматските животни настани:

„Споделувањето на трауматското искуство со другите е предуслов за повторно воспоставување на чувство на смисла на светот. Во овој процес преживеаната бара помош не само од најблиските туку и од пошироката заедница. Одговорот на заедницата има моќно влијание врз конечното разрешување на траумата“

(Херман, 2000: 107).

Заклучок

Тажачките песни од скопскиот земјотрес запишани од познатиот етномузиколог Васил Хаџиманов, според своите мотивски, јазични и семантички карактеристики, речиси во целосност го следат образецот на традиционалната македонска тажаленка:

„Апокалиптичноста на мигот и растревожената емотивна состојба која ја предизвикува противприродната смрт ја активираат креативноста и ја мотивираат лично-обоената специфика на секоја тажаленка, но таа едновремено продолжува да ги почитува правилата и востановените матрици на градење на македонската лирска народна песна“

(Мартиноска, Иванов, 2023: 61).

⁵ Видете повеќе во: Петров 1968: 70–73.

Највидливата разлика е во репрезентацијата на тематската основа на тажаленките од овој корпус, односно додавањето на мотиви поврзани со колективноста и со спецификите на траумата од природната катастрофа, која, во еден миг, довела до огромен број жртви. За разлика од мотивите, останатите елементи од песните, кои се однесуваат на: мелодијата, композицијата и стилстичките особености, се сосема во духот на традиционалната тажачка песна на македонскиот народ.

Во прилог на размерот и интензитетот на траумата кажува и податокот дека скопскиот земјотрес останал да биде вдахновение за творење и натаму, во други форми и жанри. Така, меѓу лентите од оставнината на Хаџиманов, поточно на лентата бр. 50, има снимка на новокомпонирана песна во духот на традиционална тажачка, која ја свири и ја пее самоукиот војник Брушњак Илија, кој бил непосреден сведок на земјотресот, што го инспирирало за оваа песна. Песната е изведена на виолина, но се чини дека припаѓа на развиениот начин на гусларско пеење во Босна и во Црна Гора. Покрај тоа, според записите на Хаџиманов, во текстот „Новосоздадените елегии за Скопје“, паралелно со автентичното речење на тажаленки на гробиштата Бутел, кои ги запишувал, по извесно време македонскиот народ почнал да пее и други песни за настраданото Скопје: „Се создаваат народни песни од елегичен карактер инспирирани исто така од скопската катастрофа, а се пее за Скопје и Вардар река, која го дели Скопје на два дела. Се разбира во тие нови песни се изнесува се што е во врска со Скопје какво било убаво порано, какво стана по земјотресот и какво ќе стане во иднина“ (Хаџиманов, 1965). Забележуваме дека иако ги нарекува овие песни народни, Хаџиманов притоа мисли на музичкиот стил, а не на колективното анонимно авторство во фолклористичка смисла. Овие елегии „... се сосем оригинални и мелодиски и текстуално, со таа разлика што овде среќаваме извесни компилативни форми додека текстот е со тематика за скопската катастрофа и положбата по земјотресот“ (Хаџиманов, 1965).

Пододна, скопскиот земјотрес станува мотив и на бројни современи литературни дела од македонската книжевност⁶, кои

⁶ Видете повеќе во: Ангеловски, 2023.

потврдуваат дека тој опстојува и се преосмислува и во наредните децении и во наредните генерации. Тие „... сведочат дека фасцинацијата од катастрофичниот настан не само што се воспоставува како тематски континуитет во книжевната традиција, туку дека оваа тенденција изнаоѓа најразлични естетски правила и модуси кои овозможуваат нови епистемолошки и уметнички дискурси“ (Ангеловски, 2023).

Сите тие творби, исто како и тажачките народни песни создадени непосредно по иницијалниот шок и во мигот на испраќање на жртвите, покажуваат дека творештвото има социјална улога, која помага во воспоставувањето ред по хаосот и по соочувањето со смртта како траума, но и со сопствената смртност. Тажачките песни забележани од Хациманов за време на посмртните обредни постапки по земјотресот се лек, кој го олеснува процесот на исцелување на траумата. Покрај психолошката, обредната и социјалната улога, тажаленките се и своевидна документарна и исповедна хроника на катастрофата и медијација меѓу траумата и меморијата. Преку нивното објавување 60 години по скопскиот земјотрес, репрезентацијата на траумата преку тажењето на непосредните учесници веќе не е само сведоштво за најболна точка од историјата на градот, туку и комплексен процес на дијалог на минатото и сегашноста. Таа станува еден вид постмемориска и трансгенерациска трансмисија на траумата во сегашните генерации, коишто не се директни сведоци на траумата, но живеат со фрагменти и со посредуван поглед кон таа траума во колективната меморија.

Литература/References:

- Ангеловски Дарин. 2023. „Скопскиот земјотрес во современата проза“ во *Урбаниот профил на Скопје во современата проза*. Ур. Соња Стојменска-Елзесер. Скопје: Институт за македонска литература, стр. 135-145. [Angelovski Darin. 2023. “Skopskiot zemjotres vo современата проза” во *Urbaniot profil na Skopje vo современата проза*. Ed. Sonja Stojmenska-Elzaser. Skopje: Institut za makedonska literature, str. 135-145.] (In Macedonian)
- Велецкаја Наталија Николаевна. 1996. *Многобожачка симболика словенских архајских ритуала*. Ниш: Просвета. [Veleckaja Natalija Nikolaevna. 1996. **Polytheistic Symbolism of Slavic Archaic Rituals**. Nish: Prosveta] **In Serbian)**
- Вражиновски Танас. 1998. *Народна митологија на Македонија*, том 1. Скопје: Матица македонска-Прилеп: Институт за старословенска култура.

- [Vrazinovski Tanas. 1998. Folk Mythology of the Macedonians, Volume 1. Skopje: Matica makedonska-Prilep: Institute for Old Slavic Culture.] (In Macedonian)
- Вражиновски Танас. 2000. Речник на народната митологија на Македонците. Скопје: Матица македонска, Прилеп. [Vrazinovski Tanas. 2000. Dictionary of Macedonian Folk Mythology. Skopje: Matica Macedonian, Prilep.] (In Macedonian)
- Мартиноска Ана, Иванов Жарко. 2023. Тажачки песни од скопскиот земјотрес во 1963 г. (од архивските материјали на Васил Хаџиманов). Скопје: Институт за македонска литература. [Martinowska Ana, Ivanov Zharko. 2023. Tazhacksi pesni od skopskiot zemjotres vo 1963 (od arhivskite materijali na Vasil Hadjimanov). Skopje: Institut za makedonska literatura.] (In Macedonian)
- Матковски Александар. 2013. „Хроника на земјотресот во Скопје“. *Марџина*. година XIX, бр.89. Скопје: Темплум, стр. 4-115. [Alexander Matkovski. 2013. "Chronicle of the Earthquake in Skopje". Margin. Year XIX, no. 89. Skopje: Templum, pp. 4-115.] (In Macedonian)
- Поленаковиќ Харалампие. 1973. „Спомени на земјотреси во македонското народно творештво“. *Студији од македонскиот фолклор*. Скопје: Мисла, стр. 190-193. [Polenakovic Haralampie. 1973. "Memories of Earthquakes in Macedonian Folk Art." Studies of Macedonian Folklore. Skopje: Misla, pp. 190-193.] (In Macedonian)
- Поленаковиќ Радмила. 1966. „Македонске народне тужбалице“. *Rad XI-og Kongresa Saveza Folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964*. Redakcioni odbor: Dr Zmaga Kumer, Dr Dušan Nedeljković, Dr Kiril Penušliski, Dr Jovan Vukmanović i Dr Vinko Žganec, Glavni urednik Dr Vinko Žganec. Zagreb, str. 323-327. [Radmila Polenaković. 1966. "Macedonian Folk Laments". Proceedings of the 11th Congress of the Association of Folklorists of Yugoslavia in Novi Vinodolski in 1964. Editorial Board: Dr. Zmaga Kumer, Dr. Dušan Nedeljković, Dr. Kiril Penushliski, Dr. Jovan Vukmanović and Dr. Vinko Žganec, Chief Editor Dr. Vinko Žganec. Zagreb, pp. 323-327.] (In Serbian)
- Раденковиќ Љубинко. 1996. *Симболика свеџа у народној маџији јужних Словена*. Ниш: Просвета, Београд: Балканолошки Институт САНУ, Посебна издања, књ. 67. [Radenkovic Ljubinko. 1996. Symbolism of the World in the Folk Magic of the Southern Slavs. Niš: Prosveta, Belgrade: Balkanological Institute SANU, Special editions, vol. 67.] (In Serbian)
- Татаровска Ленка. 1992а. „Тажачки народни песни (I дел)“. *Сѵекѿар бр. 19*. Скопје: Институт за македонска литература, стр.129-150. [Tatarovska Lenka. 1992a. "Mourning Folk Songs (Part I)". Spectrum no. 19. Skopje: Institute for Macedonian Literature, pp. 129-150.] (In Macedonian)
- Татаровска Ленка. 1992б. „Тажачки народни песни (II дел)“. *Сѵекѿар бр.20*. Скопје: Институт за македонска литература, стр. 89-110. [Tatarovska Lenka. 1992b. "Mourning Folk Songs (Part II)". Spectrum No. 20. Skopje: Institute for Macedonian Literature, p. 89-110.] (In Macedonian)
- Толстој Никита Ильич. 1995. *Језик словенске кулѿуре*. Ниш: Просвета. [Tolstoy Nikita Ilyich. 1995. The language of Slavic culture. Niš: Prosveta] (In Serbian)

- Хаџиманов Васил. 1964. „Мелодии тажачки создадени за време на земјотресот во Скопје“. *Современост*. број 10, декември 1964, стр. 1020-1023. [Hadjimanov Vasil. 1964. "Mourning Melodies Created during the Earthquake in Skopje". *Sovremennost*. Issue 10, December 1964, pp. 1020-1023.] (In Macedonian)
- Хаџиманов Васил. 1965. „Новосоздадените елегии за Скопје“, текст пронајден во архивската оставнина во Легатот на Хаџиманов во МАНУ, Скопје, 23.05.1965, бр. 28/IV. [Hadjimanov Vasil. 1965. "Newly Created Elegies for Skopje", text found in the archival materials in the Hadjimanov Legacy in MANU, Skopje, 23.05.1965, no. 28/IV.] (In Macedonian and Serbian)
- Херман Џудит Луис. 2000. *Траума и закрепнување*. Превод Ана Пејова и Даниела Гаврилова, Скопје: Темплум. [Herman Judith Lewis. 2000. *Trauma and Recovery*. Translated by Ana Pejova and Daniela Gavrilova, Skopje: Templum.] (In Macedonian)
- Balaev Michelle. 2018. "Trauma Studies". *A Companion to Literary Theory*, First Edition. Edited by David H. Richter. Published 2018 by John Wiley & Sons Ltd, pp. 360-371, https://lo.unisa.edu.au/pluginfile.php/2655680/mod_resource/content/1/Balaev%202018.pdf
- Bendix Regina. 1990. „Reflections on Earthquake Narratives“. *Western Folklore*, Vol. 49, No. 4. Western States Folklore Society, pp. 331-347. <http://www.jstor.org/stable/1499749> Пристапено на 02.10.2023
- Golemović O. Dimitrije. 1999. „Uloga muzike u postmrtnim običajima Srbije i Crne Gore“. *Novi zvuk* br. 14, Beograd: Sokoј, str. 43-50.
- Čirgić Adnan. 2016. *Crnogorska usmena tužbalica*. Cetinje. Čubelić Tvrtko. 1966. „Narodna tužbalica – impresivni dio u pogrebnim običajima i jedan od najstarijih oblika izvorne narodne pjesme“. *Rad XI-og Kongresa Saveza Folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964*. Redakcioni odbor: Dr Zmaga Kumer, Dr Dušan Nedeljković, Dr Kiril Penušliski, Dr Jovan Vukmanović i Dr Vinko Žganec, Glavni urednik Dr Vinko Žganec. Zagreb, str.347-353.